

Долгорученко К.О.

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.11 : 165.12

ВПЛИВ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ

Розкрито сутність впливу нацистської пропаганди на формування правосвідомості українського населення в умовах окупації. Досліджено характерні негативні зміни у правосвідомості населення – від правового інфантилізму до нігілізму, що мали прояв у поширенні колабораціоністських настроїв у надзвичайно широкому соціально-політичному та правовому діапазонах.

***Ключові слова:** нацистська пропаганда, окупація, колабораціонізм, деформація правосвідомості.*

Постановка проблеми. Сучасний період розвитку України супроводжується зростанням зацікавленості суспільства у минулому як важливому способі розуміння проблем сьогодення. Зокрема, Велика Вітчизняна війна та нацистська окупація суттєво вплинули на подальший духовно-емоційний та політико-правовий розвиток українського суспільства та держави. Нацистська пропаганда, як ефективний метод ведення психологічної війни проти окупованого населення, виявилася і дієвим засобом формування правової свідомості українців у специфічних умовах «нового порядку».

Мета статті – розкрити сутність нацистської пропаганди на окупованих українських територіях; визначити ступінь впливу нацистської пропаганди на формування правосвідомості українців; виявити форми та ознаки прояву деформації правосвідомості населення в умовах окупації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед дослідників проблеми особливостей формування правосвідомості в умовах тоталітаризму немає єдиної думки щодо визначення чинників і форм прояву деформації відповідного явища. Загальне наукове обґрунтування деформації правосвідомості знайшли відображення у роботах О. Данильяна, Ю. Калиновського, О. Скакун, М. Требіна та ін. Незважаючи на те що вивчення цього соціально-правового феномена займалося не одне покоління науковців, чіткої конкретизації понять «правосвідомість» та «деформація правосвідомості» і досі немає. Відсутні і змістовні напрацювання у контексті проблематики форм прояву деформації правосвідомості в умовах специфічної антиправової реальності періоду нацистської окупації. З огляду на це, проблема впливу нацистської пропаганди на правосвідомість українців залишається актуальною та потребує подальшого теоретико-правового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалося, юридична категорія «правосвідомість» має безліч варіантів сучасного трактування. Це, певною мірою, обумовлено наявністю філософської, юридичної, соціально-політичної та моральної складових змісту категорії. Зокрема, О. Скакун трактує поняття правової свідомості як систему ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом [12, с.145]. У рамках такого підходу правосвідомість є ідейним вираженням об'єктивних суспільних відносин.

На думку І.А. Омельчука, правосвідомість – це духовна система уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення [11, с. 35]. Ключовий аспект правосвідомості, за даним визначенням, – усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини й оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям. З огляду на це, правосвідомість – це і усвідомлення суспільством потреби у встановленні загальнозначущих правил поведінки, і здатність оцінювати ступінь справедливості чинного правового порядку.

Суспільна правосвідомість – це сфера суспільної свідомості, що відображає правозначимі явища суспільного буття. Суспільна правосвідомість обумовлена багатьма факторами, серед яких визначальними є духовно-емоційний стан суспільства, правовий, політичний та економічний устрій у державі. У певний кризовий період історичного буття (війна, революція, перехідні періоди становлення держави), коли відбуваються трансформаційні процеси у правовій системі, правосвідомість стає основою усього механізму правового регулювання в суспільстві.

Світові війни ХХ століття, економічні та соціальні кризи, панування тоталітарних режимів та, разом з цим, утвердження пропаганди як засобу впливу на свідомість, призвели до викривленого деформованого відображення суспільством правової реальності. Деформація (від лат. «спотворення») правової свідомості – це явище, що характеризує викривлене розуміння цінності права і виражає негативне ставлення до законності і правопорядку.

Постановка проблеми сутності деформації суспільної правосвідомості можлива лише за умови визнання існування певних «нормальних стандартів» правосвідомості й відхилень від них. Так, І. Ільїн у праці «Про сутності правосвідомості» зазначає, що «безумовною і універсальною основою правосвідомості має бути воля народу до гідності, самозаконності та взаємного визнання в державі», тобто певні ідеальні політико-правові реалії державного буття [7, с.12]. Однак позитивна правосвідомість у ідеальних політико-правових реаліях може існувати суто у теоретичному вимірі. Тож, специфікою дослідження явища правової свідомості є врахування відсутності ідеального його стану.

На думку Ю. Дмитренко, деформація правової свідомості – це негативне

соціально-правове явище, що характеризує такий стан правосвідомості, коли у його носіїв є певні погляди, ідеї, уявлення, які перекручено відбивають правову дійсність і виражають негативне ставлення до права, правосуддя та законності [5, с. 431]. Таким чином, як складне суспільне явище, деформація правової свідомості детермінована негативними процесами соціального середовища і впливає на суспільну поведінку в цілому.

Дослідник Ю.Ю. Калиновський наполягає на тому, що деформація правосвідомості є викривленням форми і змісту правових настанов, навичок і звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення [8, с. 218]. При цьому вчений пропонує розрізняти відносну й абсолютну деформації правосвідомості. Під відносною деформацією правосвідомості розуміється певна невідповідність змістовно-ціннісних характеристик правосвідомості, реально існуючій у конкретному суспільстві, правовій дійсності. Абсолютна ж деформація – це невідповідність змістовно-ціннісних характеристик правосвідомості тим правовим координатам, що напрацьовані людською цивілізацією [Парадигмальні, с. 250].

На підставі аналізу наведених вище дефініцій «правосвідомості» та «деформації правосвідомості» доцільно виокремити проблему детермінації деформації правосвідомості. На думку Л. Куренди [10], серед основних причин деформації правової свідомості є зміна політичних та правових переконань у масовій свідомості, що була спричинена конфліктом між старим та новим суспільним порядком. У такому контексті деформація правосвідомості проявляється у викривленні її раціонально-ідеологічних, емоційно-психологічних і поведінкових компонентів.

Негативні радикальні зміни у суспільній правосвідомості відбулися під час становлення та розквіту тоталітаризму. Сутність тоталітаризму полягає не стільки в особливій формі державного устрою, скільки в обсязі управління – цей обсяг стає всеохоплюючим. Це означає, що при тоталітарному режимі не закон регулює суспільні відносини, а партійні чи вождистські накази. При тоталітаризмі законослухняна поведінка досягається жорстким державним тиском. Як справедливо зазначає Ю. Калиновський, «це законослухняність зі страху» [8, с. 218].

Науковець О. Данильян виділив характерні риси тоталітарної правосвідомості. До них автор відносить ідеологізацію, міфологізацію, масовізацію, варваризацію, маргіналізацію, атрофію (деградацію), стандартизацію суспільної правової свідомості. О. Данильян приходить до висновку, що сталінська диктатура породила масову тоталітарну правосвідомість українців, яка в умовах нацистської окупації зазнала ще більшої деформації – від правового інфантилізму до тотального нігілізму та сприйняття права як караючої сили. Фактично це і є типові риси так званого контрольованого «тоталітарного натовпу», який сприймає усі дії влади беззастережно, некритично.

Тоталітарний режим обумовлює процес так званої «масовізації» свідомості суспільства. Масова свідомість відкидає ідею особистої свободи, на-

томість культивується колективно, безособове. Людина у такому суспільстві розглядається лише як засіб у досягненні колективної мети – чи то державно-партійної, чи то класової, чи то національної.

Під поняттям «масовізація» суспільства, зокрема, Х. Арендт розуміє «руйнування соціальних зв'язків і появу соціально-атомізованої маси, що є крайнє деіндивідуалізованою» [2, с. 354]. Тобто «людині маси» притаманні колективний розум, цінності та потреби. Правосвідомість тоталітарного суспільства набуває відповідних рис «масовізації». До сутнісних рис масової правосвідомості ми відносимо: одномірне моністичне сприйняття правової реальності, знецінення конституційних прав і свобод, гранична політизація та ідеологізація правової системи; сприйняття державного терору та репресій як об'єктивної необхідності. Суспільство у тоталітарних державах визнає пріоритет волі владних інститутів над законом. О. Данильян з цього приводу зазначає, «право, що відокремлено від обов'язків, перетворюється у свою протилежність – привілеї, а обов'язок, який відокремлений від права, трансформується у поневолення даної особи на користь, зокрема, державних інституцій [4, с.121]. Тому масова суспільна правосвідомість, яка може виправдовувати будь-які злочини заради колективної мети – в ім'я «світової революції» чи розширення «життєвого простору», суперечить самій природі права. Вона є, по своїй суті, глибоко деформованою.

Деформація масової суспільної правосвідомості полягає у викривленому, зазвичай негативному, індиферентному чи ідеалізованому сприйнятті діючого права тоталітарного режиму. Відповідно, даному типу деформованої правосвідомості будуть притаманні такі ознаки:

- є однією з форм вираження тоталітарної правової культури;
- є системою почуттєвих (психологічних) і мислених (ідеологічних) образів, що мають викривлену комунікативно-вольову спрямованість;
- усвідомлення суспільством цінностей та потреб, що будуть відображати колективну волю мас, масові настрої та масову поведінку (маса або маси розглядаються як соціальний суб'єкт);
- некритичність мислення мас, схильність до маніпулятивного впливу;
- у системі правопорядку може розцінюватись як дисфункція суспільної поведінки, що тягне за собою правові наслідки.

Дисфункція поведінки мас, в умовах панування тоталітарного режиму, як правило, проявляється у таких формах: конформізм (пасивне дотримання норм права, пристосування до специфічної тоталітарної правової реальності); маргінальна поведінка мас (вважається правомірною, але знаходиться на межі з асоціальними діями); асоціальна неправомірною поведінка (поведінка, що суперечить закону й праву і здатна завдати шкоди правам і інтересам особи чи суспільству в цілому). Варто уточнити, що деформація правосвідомості не завжди має прояв у поведінці мас. Але це завжди негативні зміни в ідеях, настроях та почуттях суспільних мас, що потенційно можуть призвести до неправомірної поведінки.

В умовах Другої світової війни та нацистської окупації українських земель, коли загальнолюдські цінності та правові ідеї зазнали системної кризи,

деформація суспільної правосвідомості стає цілком закономірним явищем. Одним із ефективних та універсальних засобів впливу на суспільну правосвідомість стає пропаганда. Науковці Г. Джууэтт та В. О'Доннел запропонували досить ємне трактування поняття пропаганди: «це умисні, систематичні спроби змінити сприйняття, маніпулювати пізнанням та спрямовувати суспільну поведінку для досягнення реакції, яка веде до поставленої цілі пропагандиста» [6, с. 22]. Пропаганда не змушує, а тільки переконує, маніпулює мотиваційною сферою поведінки людей. Пропаганда уніфікує мислення, оціночні судження та реакції людей, перетворюючи суспільство на монолітні маси, яким притаманна деформована правосвідомість та тоталітарна культура.

Вже раніше згадувана Х. Арендт, досліджуючи пропаганду в тоталітарних державах як засіб негативного впливу на суспільну свідомість, називає її результатом – «розлюднення» особистості. Спочатку відбувається руйнація правової свідомості особистості – людина засвоює, що покарання має наставати не за протиправні дії, а за дії, які вважає протиправними держава (зокрема, фюрер персоніфікує волю народу, уособлює поняття держави); потім руйнується моральна свідомість – людина перестає відчувати межу між добром і злом. І, нарешті, від голоду, терору і тотального страху руйнується її фізичне єство [2, с. 41].

Тоталітарна ідеологія поглибила процеси масовізації суспільства, його культури та правосвідомості. Правова ідеологія нацистів постулювала: «Закон не може суперечити інтересам народу і Райху. Народ – це фюрер. Фюрер – це і є закон». Фактично, нацистська тоталітарна правова система базувалася на принципі фюрерства – «законом є те, що фюрер визначає як «закон». Правове поняття «народ» обмежувалося окремою національною групою, яка оголошувалася вищим суб'єктом правовідносин і справжнім носієм владного суверенітету. Правовий статус «особистості» розглядався як похідна від статусу основного соціально-правового суб'єкта. Тобто нація (народ) має право визначати права і обов'язки кожної особистості. У «Майн Кампф» А. Гітлера зазначено: «Людина належить першу чергу не самій собі, а своєму народу, адже саме народ визначає місце людини у житті» [14, с. 225].

Отже, нацисти повністю відмовилися від таких концептуальних понять традиційної європейської теорії права як «особистість», «суб'єкт права», «правомірність», «правоздатність», заміняючи їх новими псевдоюридичними категоріями – «повноцінні і неповноцінні суб'єкти права», «право раси», «право імперського народу» та ін. Виходячи з даної політико-правової доктрини, ідея виключного права німців арійської раси розширювати етнічний (Deutschtum) та життєвий (Lebensraum) простори стала «законним» підґрунтям для загарбницької політики на окупованих територіях.

Відповідно, пропаганда, як ефективний засіб формування суспільної правосвідомості, була спрямована на популяризацію правової доктрини нацистів. Однак, слід зазначити, що пропаганда для українського окупованого населення мала пріоритетним напрямом не поширення ідей націонал-соціалізму, а знецінення радянської ідеології, підрив державного устрою та

правової системи СРСР; розпалювання антибільшовицьких, антиросійських та антисемітських настроїв; формування лояльного ставлення місцевого населення до окупантів.

Будь-яка пропаганда розрахована на ініціювання практичної діяльності. Пропагандисти сприяли встановленню комунікативного контакту з місцевим населенням, спонукаючи їх на активну співпрацю. Без такого співробітництва окупаційна система не могла тривалий час залишатися дієздатною. Комплекс взаємовідносин в усіх сферах життя між окупантом та окупованим населенням є сутністю явища колабораціонізму.

У словнику іншомовних слів поняття «колабораціонізм» перекладається із французької як «співробітництво» і тлумачиться як зрадництво своєї батьківщини в умовах нацистської окупації. У радянському законодавстві «зрадництво» своєї батьківщини називалося «пособництво ворогу», за яке наступала кримінальна відповідальність.

Отже, наслідком впливу нацистської пропаганди на правосвідомість українського населення стала злочинна співпраця цивільного населення в умовах окупації. Прикладом злочинної колаборації є діяльність загонів української допоміжної поліції та батальйонів «щуцманшафту», які брали участь у диверсійних операціях проти радянських партизан та проводили розстріли та катування людей. До того ж вагомим проявом деформації суспільної правосвідомості є реалізація нацистської пропагандистської кампанії українськими агентами спецслужби «Вінета» міністерства народної освіти і пропаганди Райху. Окрім поширення злочинних ідей нацизму, расизму та антисемітизму, популяризації окупаційного законодавства, агенти проводили розвідувальні та вербувальні операції в інтересах Райху.

Слід підкреслити, що явище «злочинної колаборації» не мало масового характеру серед окупованого українського населення. Звинувачення, українського народу у «колабораціонізмі з фашистами», тобто «ненадійності» цілого народу, є одним із політизованих кліше сталінської доби. Ототожнення поняття «колаборація українського народу» з поняттям «злочинне зрадництво українцями Батьківщини (СРСР)» не має під собою ані правових, ані фактичних, ані моральних підстав.

Висновки. Таким чином, нацистська пропаганда мала сильний негативний вплив на правосвідомість українського населення. Пропаганда стала засобом деформації суспільної правосвідомості. Поширеними формами прояву деформації правосвідомості стали: правовий нігілізм – зневіра у радянській правовій системі та водночас заперечення соціальної та моральної цінності законів окупаційної влади; правовий конформізм – через корисливі чи пристосуванські мотиви пасивне прийняття ворожої окупаційної влади, безапеляційне визнання встановлених законів, норм та правил поведінки; правовий інфантилізм – низька правова соціалізація, відсутність оцінного правового мислення, що стали притаманними для українців ще за часів сталінської диктатури; правова індиферентність – відсутність інтересу до соціально-правової дійсності, терпимість до масових злочинів окупантів, зокрема розстрілів міс-

цевого населення, депортації та ін.; правовий ідеалізм – ідеалізація нацистського законодавства та окупаційної політики Третього Райху, що була викликана сподіваннями українського народу на можливість самостійного державотворення, зокрема у перший рік окупації; правове переродження – готовність до прямого свідомого порушення закону.

Бібліографічні посилання

1. Андрєєва Т. Конформізм, соціальна аномія та морально-правовий конформізм, спроби їх модифікації та сутність / Т.О. Андрєєва, П.Г. Давидов // Наука. Релігія. Суспільство : темат. зб. наук. праць із соц.-філос. проблем. – № 4. – 2004. – С. 165–172.
2. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт. – К. : Дух і Літера, 2005. – С. 354–389.
3. Данильян О. Деякі проблеми формування правової культури в сучасній Україні / О. Данильян // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку. – К., 2009. – С. 8–10.
4. Данильян О. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки / О. Г. Данильян // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Х. : Право, 2007. – Вип. 14. – С. 27–35.
5. Дмитрієнко Ю. Актуальні аспекти української правосвідомості як категорії правознавства / Ю. Дмитрієнко // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг : зб. наук. праць. – Х. : ХДУХТ, 2007. – Вип. 2 (6). – С. 430–436.
6. Джууэтт Г., В. О'Доннел. Пропаганда и внушение // Реферат К. С. Гаджиева. – М. : Пси-фактор, 2013. – С. 22–27.
7. Ильин И. О сущности правосознания / И. Ильин // Подготовка текста и вступительная статья И. Н. Смирнова. – М., 1993. – 235 с.
8. Калиновський Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
9. Кудрявцев В. Социальные деформации (причины, механизмы и пути преодоления) / В. Кудрявцев. – М. : Ин-т гос. и права, 1992. – 186 с.
10. Куренда Л. Сучасні причини деформації професійної правосвідомості юриста / Л. Куренда // Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія: юридичні науки. – 2013, – Вип. 3. – С. 29–33.
11. Омельчук І. А. Правосвідомість як юридична категорія / І. А. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 33–39.
12. Скакун О. Теорія держави і права : підручник / О. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
13. Требнін М. Правовий нігілізм як українська реальність / М. Требнін // Четверта наукова конференція Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 16–17 квітня 2008 року : матеріали конференції. – Х. : ХУ ПС, 2008. – С. 249–250.
14. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха (Том 1) / У. Ширер ; пер. с англ. ; под ред. О. А. Ржешевского. – М. : Воениздат, 1991. – 653 с.

Dolgoruchenko K.O. Nazi propaganda influence on the formation of Ukrainian population legal consciousness the under occupation. The article reveals the essence of Nazi propaganda influence on the formation of Ukrainian legal consciousness of the population under occupation. We study the typical negative changes in the legal consciousness of the population—the legal infantilism to nihilism that had manifested in distributing collaborationist attitudes in an extremely wide socio-political and legal ranges.

Keywords: *Nazi propaganda, occupation, collaboration, deformation justice.*

Надійшла до редакції 29.06.2017